

MARIAN POKROPEK

BUDOWNICTWO LUDOWE
NA OBSZARZE KURPIOWSKIEJ PUSZCZY ZIELONEJ

od połowy XIX wieku do chwili obecnej

W dotychczasowej literaturze utrwalił się termin „budownictwo kurpiowskie”. Termin ten sugeruje nam, że na obszarze kurpiowszczyzny występuje jeden charakterystyczny typ budownictwa, przejawiający się w rozplanowaniu, konstrukcji, w materiale, zdobnictwie itp., i że typ ten różni się w zasadniczym zrębie od budownictwa sąsiednich regionów. Przy takim ujmowaniu zagadnienia popełniamy dwa błędy: 1) na badanym terenie rozpatrujemy tylko formy budownictwa uznane za typowe, pomijając cały zespół form odmiennych; 2) wybrany charakterystyczny jeden typ budynków rozpatrujemy na z góry wyznaczonym terenie bez zwrócenia uwagi na fakt, że taka sama forma może występować również w dużym nasileniu poza nim. W celu uniknięcia podobnych sformułowań w tytule pracy celowo rozgraniczam dwa pojęcia, jakimi są budownictwo ludowe oraz obszar Zielonej Puszczy Kurpiowskiej. W pracy tej nie rozpatruję „budownictwa kurpiowskiego”, lecz budownictwo ludowe z terenu Zielonej Puszczy Kurpiowskiej.

Chcąc przedstawić możliwie wszechstronnie drogi rozwoju ludowego budownictwa na tym terenie, przyjmuję jako dolną granicę czasową koniec pierwszego półwiecza XIX w. Górna cezura czasowa pokrywa się z okresem współczesnym. To ograniczenie czasowe podyktowane zostało charakterem zebranych przeze mnie źródeł. Są to: a) źródła rękopiśmienne oraz zawarte w literaturze przedmiotu, b) zachowane w terenie zabudunki architektoniczne, c) wiadomości źródłowe uzyskane w oparciu o zachowaną w terenie tradycję ustną. Przegląd literatury poświęconej ludowemu budownictwu tych terenów należy rozpocząć od scharakteryzowania XVII-wiecznej wzmianki ks. Ł. Kościeszki-Zaluskiego¹, by następnie przejść do omówienia prac późniejszych, z XIX i XX w.

¹ I. Baranowski, *Najstarszy opis Puszczy Kurpiowskiej*, „Ziemia”, R. 2: 1911, s. 278—279.

Materiał pisany i ikonograficzny do budownictwa ludowego zebrany w XIX wieku jest mało różnorodny zarówno pod względem tematów, jak i sposobu opracowania. Przede wszystkim opisywano chatę. Opisy są często identyczne, ponieważ każdy następny badacz bezkrytycznie wykorzystywał wiadomości swych poprzedników. Na pewno na sposobie opisu u niektórych badaczy zaciążyła jedna z pierwszych prac poruszająca temat budownictwa, praca Gawareckiego². Podobne wiadomości podaje później Wójcicki³ i Czajewski⁴. Inni badacze tego okresu, jak m. in. Połujański⁵, Grochowski⁶, Pol⁷, Kolberg⁸, Brykczyński⁹, Malinowski¹⁰, w swych pracach o Kurpiach również wzmiankują o chatach kurpiowskich. Duże znaczenie na ukształtowanie się wyobrażenia i wiedzy o budownictwie kurpiowskim wywarł niewątpliwie rysunek z natury chaty kurpiowskiej, wykonany przez Wojciecha Gersona¹¹. Bardziej dokładnie i z większą samodzielnością o budownictwie pisze Adam Zakrzewski¹², który jako pierwszy uważa, pod wpływem pracy o chacie polskiej Jana Karłowicza¹³, że chata kurpiowska odpowiada wszystkim cechom chaty polskiej. Tę samą myśl kontynuuje Adam Chętnik. W licznych pracach, a szczególnie w pracy *Chata kurpiowska*, daje opis wyglądu pierwotnych siedzib kurpiowskich, dawnych i dzisiejszych chat, budulca i sposobu budowy, zdobnictwa itp. Pod względem ilości zebranych materiałów Chętnik przewyższa wszystkich swych poprzedników, daje dużą ilość rysunków, fotografii, w opisie zestawia wiele nowych szczegółów. Celem pracy jest m. in. stwierdzenie, że chata kurpiowska jest formą rodzimą,

² W. H. Gawarecki, *Wiadomość o Puszczy Myszynieckiej i jej mieszkańcach Kurpiami zwanych*, „Pamiętnik Historyczny Plocki“, t. 2: 1830, s. 56—76.

³ K. W. Wójcicki, *Kurpie Gocie*, [w:] *Zarysy domowe*, t. 3, Warszawa 1842.

⁴ W. Czajewski, *Kurpie*, „Przegląd Bibliograficzno-Archeologiczny“, t. 1: 1881, s. 561—567.

⁵ A. Połujański, *Wędrówki po guberni augustowskiej w celu naukowym odbyte*, Warszawa 1859.

⁶ W. Grochowski, *Kurpie*, „Tygodnik Ilustrowany“, Ser. 2, t. 6: 1870, s. 40—42.

⁷ W. Pol, *Puszczaki Mazowsza*, [w:] *Obrazy z życia i natury*, Ser. 2, Kraków 1869, s. 237—273.

⁸ O. Kolberg, *Mazowsze. Obraz etnograficzny*, t. 4: Mazowsze Stare, Kraków 1888.

⁹ A. Brykczyński ks., *Wycieczka na Kurpie*, „Biesiada Literacka“, t. 33: 1892 nr 6, s. 75; nr 7, s. 103; nr 8, s. 116—117.

¹⁰ M. Malinowski, *Z Puszczy Myszynieckiej*, „Zorza“, R. 37: 1902 nr 3, s. 50—53.

¹¹ Rysunek ten zamieszczony jest w „Tygodniku Ilustrowanym“, Ser. 2, t. 12: 1881, s. 176, w związku z artykułem Czajewskiego.

¹² A. Zakrzewski, *Z puszczy Zielonej*. Materiały do etnografii polskiej, „Wisła“, t. 1: 1887, s. 80—111, 143—158; t. 2: 1888, s. 589—603.

¹³ J. Karłowicz, *Chata polska*, „Pamiętnik Fizjograficzny“, t. 4: 1884.

tn. powstała na tych terenach, dawną, jedyną i nieskażoną, posiadającą cechy, które nie znane są gdzie indziej¹⁴. Inny charakter ma praca Franciszka Piaścika¹⁵. Zagadnienia, które autor porusza w swej pracy, wiążą się z rozplanowaniem wsi w nawiązaniu do sprawy ustrojów gruntowych, co bezpośrednio wpłynęło na układ zagród oraz na rozplanowanie domu mieszkalnego i zabudowań gospodarskich wewnątrz nich. Praca posiada bogaty materiał ilustracyjny. Szerokie podsumowanie dziewiętnastowiecznego stanu badań dał również Zygmunt Gloger¹⁶.

Opracowując zagadnienie ludowego budownictwa starałem się zgromadzić większą ilość materiałów, niż uczynili to dotychczasowi badacze. Dążyłem do uzupełnienia dotychczasowego stanu wiedzy poprzez gromadzenie nowych faktów, wykrywanie nowych problemów i ich uzasadnienie. Nowe materiały etnograficzne gromadziłem przede wszystkim na drodze badań terenowych, które przeprowadziłem w pow. ostrołęckim, przasnyskim i kolneńskim¹⁷, ogółem w 36 wsiach, w okresie około 30 dni w latach 1955 i 1956. Celem badań było zdobycie materiałów do trzech podstawowych zagadnień z dziedziny budownictwa ludowego:

1. Plany zagród i wzajemny ich układ we wsi, a więc pośrednio plany całej wsi z próbą uchwycenia zachodzących w czasie przemian oraz czynników wpływających na te przemiany;

2. Przebadanie poszczególnych zabudowań w zagrodzie, zarówno domu mieszkalnego, jak i zabudowań gospodarskich, z punktu widzenia ich układu przestrzennego i funkcji gospodarczej oraz zachodzących w tym zakresie zmian w czasie i różnicowań w obrębie wsi związanych z jej strukturą klasową i zawodową;

3. Przebadanie techniki budowy oraz związanej z nią organizacji pracy i rzemiosła.

Te trzy podstawowe zagadnienia zakreśliły ramy tematyczne szczegółowego kwestionariusza, opracowanego w celu ułatwienia i meto-

¹⁴ A. Chętnik, *Chata kurpiowska*, Warszawa 1915; tenże, *Chata kurpiowska*, [w:] *Województwo białostockie, przeszłość, zabytki*, Białystok 1929; tenże, *Kurpie*, Kraków 1924; tenże, *Puszcza Kurpiowska*, Warszawa 1913; tenże, *Warunki gospodarczo-kulturalne na pograniczu kurpiowsko-mazurskim*, Łomża 1927; tenże, *Z Zielonej Puszczy*, „Ziemia”, R. 5: 1914—1919, s. 3—11 i in.

¹⁵ F. Piaścik, *Osadnictwo w Puszczy Kurpiowskiej*, Warszawa 1939.

¹⁶ Z. Gloger, *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*, Warszawa 1907.

¹⁷ Pow. Przasnysz: Wyszel, Budne Sowieta, Baranowo, Oborczyńska. Pow. Ostrołęka: Olszewka, Gleba, Durlasy, Dylewo, Kierzek, Zawady, Czarnia, Brzozowy Kąt, Swidwiborek, Białusny Lasek, Zdunek, Wach, Kadzidło, Szkwa, Płoszyce, Dąbrówka, Jazgarka, Wolkowe, Krysiaki. Pow. Kolno: Dębniaki, Zbójna, Tartak, Lipniki, Łyse, Charubin, Pupkowizna, Cieloszka, Turośl, Leman, Popiołki, Dudy Puszczańskie, Łączki.

Ryc. 1. Dębiki, pow. Kolno. Zagroda Kazimierza Chrostowskiego

Fot. M. Pokropek

dycznego przeprowadzenia badań terenowych. Podczas prowadzenia badań terenowych stosowałem obserwację bezpośrednią, wywiad indywidualny i zbiorowy. Zgromadziłem bogaty materiał ilustracyjny. Wy-zyskuję również materiały terenowe zebrane w czasie Międzyuczelnia-nych Obozów Etnograficznych w Ostrołęce¹⁸.

Na badanym terenie występuje kilka różnych typów zagród. Staralem się określić ich przypuszczalny czas powstania, czynniki, które na to wpłynęły, powszechność występowania, terenowe rozprzestrzenienie oraz związek z ogólnym planem wsi. Przy wyodrębnianiu typów zagród nie ograniczyłem się do analizy formalnej polegającej na klasyfikacji pla-nów pod względem kształtu geometrycznego, ale uwzględniłem również momenty społeczno-gospodarcze i osadnicze. Wyodrębniłem trzy zasadni-cze najczęstsze typy siedlisk. Do pierwszego typu zaliczyłem siedliska o nieregularnym układzie zabudowań, wynikającym z ogólnego nieregu-larnego układu wsi (wieś Turośl, Oborczyńska i in.). Wszystkie zagrody o kształcie wydłużonego prostokąta, skupione blisko siebie i tworzące zwartą regularną wieś, zaliczyłem do drugiego typu zagród. Ze względu na pewne różnice wynikające z odmiennych warunków historyczno-osadniczych w ramach tego typu wydzieliłem trzy mniejsze grupy od-

¹⁸ A. Kutrzeba-Pojnarowa, *Międzyuczelniane Obozy Etnograficzne na Kurpiowszczyźnie uniwersyteckiego Studium Historii Kultury Materialnej w latach 1952—1954*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 3: 1955 z. 1, s. 224—236.

Ryc. 2. Lemany, pow. Kolno. Siedlisko Antoniego Kulisa

Fot. M. Pokropek

powiadające trzem różnym rodzajom wsi. Do pierwszej zaliczyłem wieś o zwartej zabudowie z zachowanym szachownicowym układem pól (wieś Dębnyki). Do drugiej włączyłem wieś o obustronnej zabudowie i o regularnym układzie pól (wieś Wolkowe). Trzecią grupę stanowią wsie powstałe w końcu XIX w. w wyniku przeprowadzonych komasacji na zasadzie tzw. włók pasowych (wieś Dąbrówka, Szkwa). Trzeci typ zagród reprezentują wszystkie zagrody pojedyncze, samotnicze, powstałe na przestrzeni od końca XIX i w początkach XX w. w wyniku przeprowadzonych komasacji gruntów na zasadzie tzw. włók krzyżowych (wsie Wach, Popiołki, Pupkowizna i in.). Niezależnie od omówionych poprzednio trzech typów zagród występują jeszcze, mniej już częste, siedliska z jednym domem mieszkalnym i dwoma zespołami budynków gospodarczych, tj. zagrody dwurodzinne (wieś Oborczyńska, Brzozowy Kąt, Lemany).

Również rozplanowanie wewnętrzne domu mieszkalnego, zwanego izbą, chałupą, domem, na terenie badanym jest w obecnej chwili dość zróżnicowane. Do najstarszych form zaliczam dom o rozplanowaniu wewnętrznym na sień, dużą jedną izbę z zapieckiem i dwiema małymi komorami (dom z r. 1805 w Baranowie, taki sam w Białusnym Lasku, z r. 1864). Również do starszych form, dziś już całkowicie zanikających, należą domy tzw. dwójki oraz domy jednoizbowe z wydzielonymi izdebkami (wieś Brzozowy Kąt).

Najbardziej rozpowszechniona, a zarazem bardzo zróżnicowana jest forma domu o podziale czwórdzielnym, uznawana w dotychczasowej literaturze jako forma typowo kurpiowska. Wydzielić tu należy domy: a) o podziale wewnętrznym na sień, komorę, izbę i alkierz (forma typowa dla XIX w., dziś już całkowicie zanikająca); b) o podziale wewnętrznym na sień, alkierz, dużą izbę i małą izbę; c) domy posiadające sień, komorę,

dużą i małą izbę (kuchnię). Dwie ostatnie formy domów są obecnie najbardziej rozpowszechnione na terenie Puszczy Kurpiowskiej. Po pierwszej wojnie światowej rozpowszechniał się typ domu o trójdzielnym podziale. Forma ta jest wynikiem połączenia komory lub małej izby z alkierzem, dzięki czemu powstaje długa izba. W ostatnich latach szczególnie staje się powszechny typ domu małomiasteczkowego z podziałem na trzy pokoje, kuchnię i sień.

Wyniki badań terenowych wraz z porównaniem ich z literaturą prócz typologii i czasu występowania poszczególnych form dały przybliżone zestawienia ilościowe występujących typów oraz ich rozprzestrzenienie w terenie. Badania terenowe dały także wyjaśnienie przyczyn występowania różnych typów. Uchwycono m. in. rolę czynnika ekonomiczno-kulturalnego, odbicie struktury społeczno-zawodowej. Zaobserwowałem ściśle powiązanie rozplanowania domów z systemem ogrzewania oraz formy użytkowania poszczególnych pomieszczeń. Z chwilą wprowadzenia pod koniec ubiegłego wieku tzw. kuchni angielskich zmienił się system ogrzewania, a także i rozplanowania domów. Z komory znikają wielkie kominy, a na ich miejsce budują drugie palenisko, przeznaczając pomieszczenie na małą izbę. Przeobrażenia w rozplanowaniu wewnętrznym domu wpłynęły na zmienność konstrukcji niektórych elementów w budownictwie. Np. całkowicie zanikają tzw. *tramy*, tj. belki podtrzymujące sufit w dużej izbie.

W porównaniu z planami domów mieszkalnych wszystkie inne pozostałe zabudowania w siedlisku charakteryzują się bardzo prostym układem poziomym i wykazują dużą między sobą zgodność. Wszystkie zabudowania gospodarskie podzieliłem na dwie zasadnicze grupy: w pierwszej omówiłem pomieszczenia dla zwierząt: stajnie, chlewy itp., do drugiej grupy budynków gospodarskich zaliczyłem pomieszczenia do przechowywania narzędzi i płodów rolnych, jak stodoły, spichlerze, szopy itp.

Jeśli chodzi o zabudowania gospodarskie, literatura nie daje dokładnych i wyczerpujących opracowań, ponieważ punktem zainteresowań wszystkich poprzednich badaczy była prawie wyłącznie chata. Zakrzewski opisuje tylko plan stodoły, zaś Chętnik wymienia ogólnie zabudowania gospodarskie występujące w siedlisku. Na uwagę zasługuje nie publikowana praca M. Piłatówny, dotycząca budownictwa gospodarczego wsi Łyse, wykonana w Zakładzie Etnografii U. W. w 1955 r. Badania terenowe miały przynieść nowe i pełne opisy dla zilustrowania tego problemu. Wynikiem badań jest zaobserwowanie występowania współzależności między ilością i jakością budynków w zagrodzie z warunkami ekonomiczno-społecznymi oraz zaobserwowanie zmienności form konstrukcji i rozplanowania, a nawet zmienności funkcji poszczególnych budynków gospodarczych. Np. występowanie spichrzy, tzw. *świronków*,

jest wyrazem zamożności gospodarstwa. Na obszarze Kurpiowskiej Puszczy Zielonej, charakteryzującym się złym gatunkiem ziemi i słabą kulturą rolną, *świronki* nie stały się powszechnym i przez wszystkich używanym budynkiem w gospodarstwie. Obecnie spichlerze spotyka się we wsiach Dylewo, Wolkowe, Lipniki, czyli w tych wsiach, które od dawna były bardziej zamożne. W gospodarstwach mniej zamożnych za spichrz służyła komora, sień lub poddasze. Okres wzmożonej hodowli (koniec ub. wieku) miał swoje odbicie w większej ilości tzw. *chliwów*, pomieszczeń dla inwentarza. W zabudowaniach gospodarskich najbardziej typowym przykładem zmienności i przystosowania do nowych potrzeb są stodoły. Na badanym terenie występują równoległe dwa typy stodół: zrębowe, określane przez informatorów jako stare, będące w zaniku, i łątkowe, stawiane powszechnie dopiero po pierwszej wojnie światowej. Wypieranie stodół zrębowych przez stodoły łątkowe tłumaczy się koniecznością zwiększenia objętości stodoły, brakiem odpowiedniej ilości i jakości drzewa, oszczędnością tego surowca, zwiększeniem uprawy zbóż; spowodowane jest także zmianą systemu uprawy i wprowadzeniem nowych narzędzi.

Podstawowym materiałem budowlanym na tym terenie do okresu międzywojennego prawie wyłącznie było drzewo. Możliwość łatwego zdobycia drzewa i jego powszechne zastosowanie, dochodzące do rozrzutności, było jedną z cech, na którą powoływali się dotychczasowi badacze piszący o budownictwie kurpiowskim. Badania terenowe wykazały, że na przestrzeni ostatnich kilkudziesięciu lat w budownictwie kurpiowskim zaznacza się oszczędność budulca wywołana zniszczeniami wojennymi, wytrzebieciem lasów i brakiem odpowiedniego budulca oraz ograniczeniem eksploatacji lasów przez państwo. Dowodem tego jest m. in. wprowadzenie konstrukcji łątkowej zamiast zrębowej w stodołach i w domach mieszkalnych i zastępowanie drzewa nowym materiałem budowlanym, jakim jest cegła.

Proces urbanizacji wsi kurpiowskiej, szczególnie niektórych wsi parafialnych — a więc wsi dużych, bogatszych, leżących przy drogach łączących większe miasta — zaznaczył się wyraźnie po drugiej wojnie światowej. Czynnikiem sprzyjającym zachodzącym zmianom jest zarówno postępujący proces kapitalizacji, związany z rozwijającą się gospodarką rolną i przemysłem, jak i możliwość wykorzystania miejscowego materiału. W wielu wsiach znajdują się duże pokłady gliny. Już w XVIII i XIX w. wykorzystywano ją do wyrobu cegieł przy budowie miejscowych kościołów. Nieliczne cegielnie we wsiach Dębniki, Lipniki, Dąbrowa i innych także w okresie międzywojennym i w pierwszych latach po drugiej wojnie światowej produkowały cegłę na miejscowe potrzeby. Innym źródłem zdobycia nowego materiału budowlanego bezpo-

średnio po drugiej wojnie stały się Mazury. Wraz z wprowadzeniem cegły do budowy domów i budynków gospodarskich rozpowszechnia się pokrycie dachu dachówką, przede wszystkim cementową, produkowaną na miejscu¹⁰. Przeważającym jednak materiałem do pokrycia dachów jest w dalszym ciągu słoma. W tradycji zachowały się wzmianki o używaniu w budownictwie rudy żelaznej (darniowej) i cegły suszonej na słońcu, tzw. *kotów*, wykonanych z gliny i słomy.

Za cechę charakterystyczną tego obszaru (podobnie jak duża ilość drewna i jego łatwość zdobycia) uważa się również częste występowanie zawodów rzemieślniczych, związanych z obróbką drzewa. Powszechne były zawody drwała, tracza, cieśli i stolarza. Badania terenowe potwierdziły, uaktualniły i niejednokrotnie uzupełniły bogate pod tym względem dane A. Chętnika, a jednocześnie zwróciły uwagę na rzemieślników wędrownych (strycharze, tracze pruscy) i osiedlających się tu przybyszów z innych terenów (stolarze żydowscy) oraz na ich rolę w powstawaniu i kształtowaniu się nowych elementów w budownictwie wicjskim. Zaobserwowano również oddziaływanie rzemieślników kurpiowskich na tereny sąsiednie, o bardziej rozwiniętej kulturze rolnej, m. in. na teren tzw. szlachty zagrodowej.

Zebrane materiały terenowe zawierają ponadto sporo nowych danych dotyczących technicznej strony budowy, przygotowywania budulca, postępu w zakresie używanych narzędzi pracy, jak również różnych rodzajów konstrukcji poszczególnych części budynku, użytych elementów zdobniczych, wreszcie także zwyczajów związanych z budową. I w tym zakresie starano się uchwycić różnice zachodzące w czasie, gospodarcze podłoże zmian oraz społeczny aspekt tych zagadnień.

¹⁰ Notatka o Spółce Budowlanej zamieszczona w gazecie "Kurański", R. 1: 1919 nr 1—2, s. 15—16.